

Късноантични *latrinae* от *Serdica*

Марио Иванов ^a

^a Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. Съборна 2, София 1000; slotarm74@gmail.com

Late Antique *latrinae* from *Serdica*

Mario Ivanov ^a

^a Department of Classical Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str, 1000 Sofia, Bulgaria; slotarm74@gmail.com

ABSTRACT

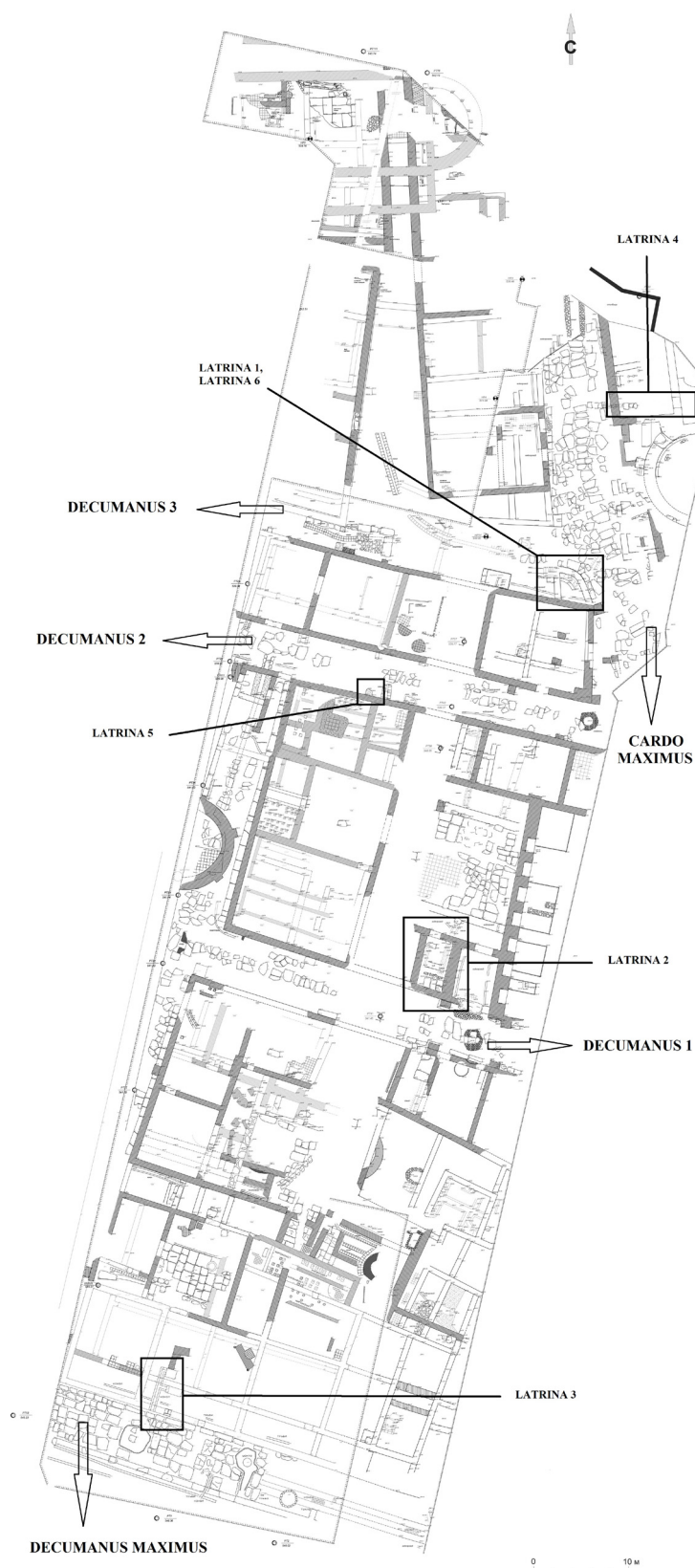
The paper presents six Late Antique *latrinae* excavated in *Serdica* during the last few years. Every *latrina* is presented with its location, description, chronology and function. This is the first attempt for a study on the Late Antique sanitation in one of the major cities in present-day Bulgaria. Typological features of the *latrinae* and their chronological development are discussed. On the base of the entire formal, chronological and functional analysis is presented a possible picture of some social and moral changes in the Late Antique society, which reflected by contemporary sanitation facilities.

KEYWORDS

Latrinae, Late Antiquity, sanitation, typology, chronology.

Въведение

Изследвания върху римските и късноантични тоалетни от територията на България на практика липсват. Отделни съоръжения са споменати в контекста на други теми или в годишните археологически отчети (например за Пловдив – Кесякова 2016, 590, обр. 2). Една от най-добре запазените и единствената в подобен контекст, е латрината в северозападния ъгъл на валетудинариума в Нове (Dyczek et al. 2008, 34-35, Fig. 17). Няколко тоалетни са проучени в контекста на римски термални комплекси (Нове – Сарновски и др. 2014, 64-71; Одесос – Мирчев 1969, 462), но засега за тях липсват детайлни публикации. Като цяло броят на идентифицираните латрини от Мизия и Тракия е ограничен, което е една от предпоставките за слабия научен интерес към този проблем. Подобна тенденция се наблюдава и в международните изследвания по темата. Като самостоятелен обект на изследване, римските тоалетни сравнително късно ангажират интереса на специалистите и обикновено са разглеждани повече или по-малко в контекста на проучени термални комплекси или градското водоснабдяване и канализация. През последните десетилетия се наблюдава засилен интерес към този аспект на римската хигиена. Появиха се обобщаващи изследвания (Neudecker 1994; Hobson 2009; Jansen et al. 2011; Koloski-Ostrow 2015), както и серия колоквиуми, посветени на хидроинженерните съоръжения в Средиземноморския район, където са

Обр. 1. Разположение на латрините в проучената площ от Сердика (план А. Каменаров, Д. Огнянов)

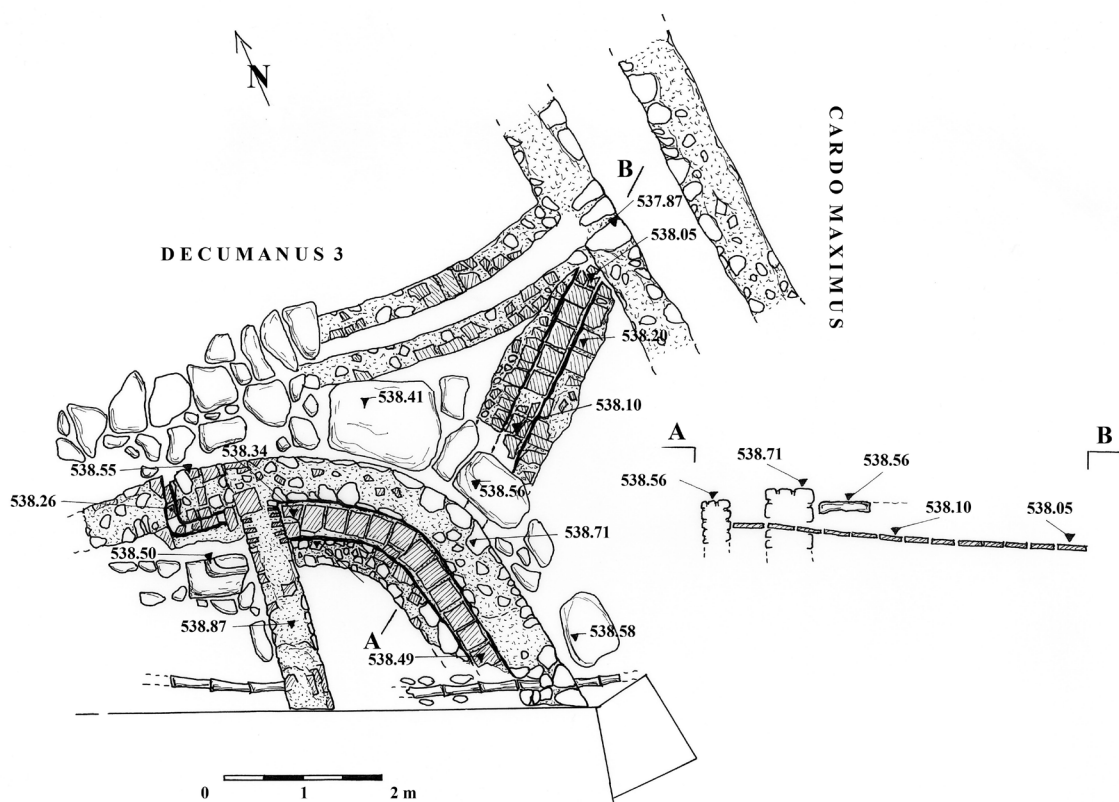
Fig. 1. Location of the latrinae in the excavated area of Serdica (plan by A. Kamenarov and D. Ognyanov)

разгледани и проблеми, свързани с особеностите на римските тоалетни (конгресите "*Cura Aquarum*"). В контекста на засиления научен интерес и с оглед резултатите от последните археологически разкопки в София смятам, че една научна публикация по темата е навременна и оправдана. Целта на изследването е не само да представи контекста и характеристиките на новооткритите латрини от Сердика, но и да провокира по-широк интерес към проблематиката и публикуването на нов археологически материал.

В периода 2010-2015 г. беше проучена около 6000 кв. м площ от антична Сердика в централната част на София (Иванов 2011а; 2011б; 2012; 2013; Иванов, Ноева 2016). Изцяло или частично бяха разкрити 6 улици, 2 раннохристиянски базилики, част от късноантични терми и 7 жилищни сгради. Върху трасетата на част от улиците, както и в някои от сградите бяха проучени 6 латрини, които ще бъдат разгледани по-долу (обр. 1).

Представяне на обектите

Latrina 1. Местоположение. Разположена е върху декуманус 3 при пресичането му с кардо максимус. Латрината е долепена на фуга към северната стена на сграда А1, непосредствено до североизточния ъгъл на сградата (обр. 2). Запазена е основно подзем-

Обр. 2. План и разрез на латрина 1 и латрина 6 (заснемане М. Иванов)
Fig. 2. Plan and cross-section of latrina 1 and latrina 6 (drawings by M. Ivanov)

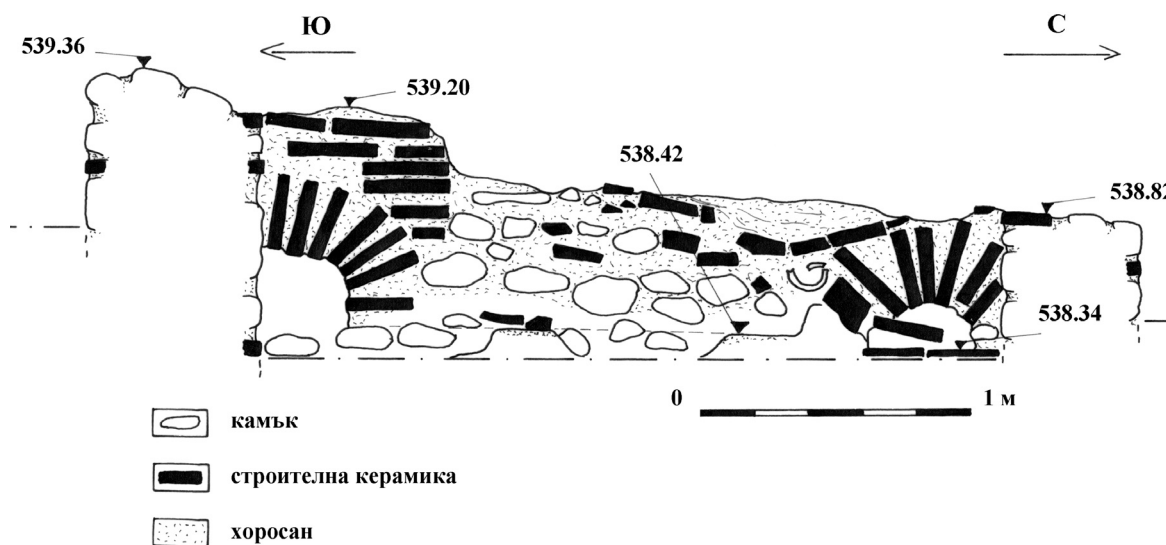
ната част от нея. Стените са запазени в суперструкция между 0,40 и 0,70 м. Проучена е през 2012 г.

Описание. Представлява обществена тоалетна с неправилен план и размери 3,20 м (С-Ю)×4 м (И-З) (обр. 3). Градежът е от камъни на бял хоросан с малко счука на тухла в него. За южна стена е използвана стената на сграда А1. Западната стена е с дебелина 0,55 м и е разположена косо към северната стена на сграда А1. В южния и северния ѝ край е оформена по една тухлена арка (обр. 4). Южната арка предпазва водопровода, вървящ успоредно на северната стена на сграда А1. Северната арка премоства канала на латрината. Непосредствено на юг от северната арка се откри водопроводна тръба, вградена в стената (обр. 5). Западната стена на латрина 1 е конструктивно свързана със северната стена. Северната и източната стена представляват една стена, оформяща в план неравномерна дъга, чиято най-издадена част е на североизток. Стената е с дебелина, варираща между 0,55 и 0,65 м. Западно от връзката със западната стена на латрината, северната стена се проследява още около 1,80 м на запад в значително по-разрушено състояние. Логично е да се допусне, че латрината е имала по-голяма дължина, достигайки най-малко 6,40 м (И-З). За продължението и на канала в западна посока свидетелства, както оформената арка в западната стена, така и частично запазената тухлена настилка от дъното на канала. За съжаление в този участък по-късно е оформена друга, по-малка тоалетна (латрина 6), която е разрушила западната част на латрина 1. Покрай северната и източна стена на латрина 1 е оформен канал с ширина между 0,35 и 0,45 м. Каналът е настлан с квадратни тухли, свързани с хоросанов разтвор. Денивелацията му е от запад към изток и от юг към

Обр. 3. Изглед на латрина 1 (снимка М. Иванов)

Fig. 3. View of latrina 1 (photo by M. Ivanov)

Обр. 4. Изглед на западната стена на латрина 1 (заснемане М. Иванов)

Fig. 4. The west wall of latrina 1 (drawings by M. Ivanov)

север, като най-ниската точка се намира в изпъкналата на североизток част от дъгата, където в северната стена е оформен подземен отвор, позволяващ на отпадните води и фекалиите да бъдат отведени в главния канал под кардо максимум посредством канал, изграден от тухли. Каналът във вътрешността на латрина 1 е ограничен от юг и югозапад чрез зид с дебелина около 0,30 м, изграден от камъни и фрагменти тухли на глинена спойка. Непосредствено на запад от западната стена на латрина 1 и южно

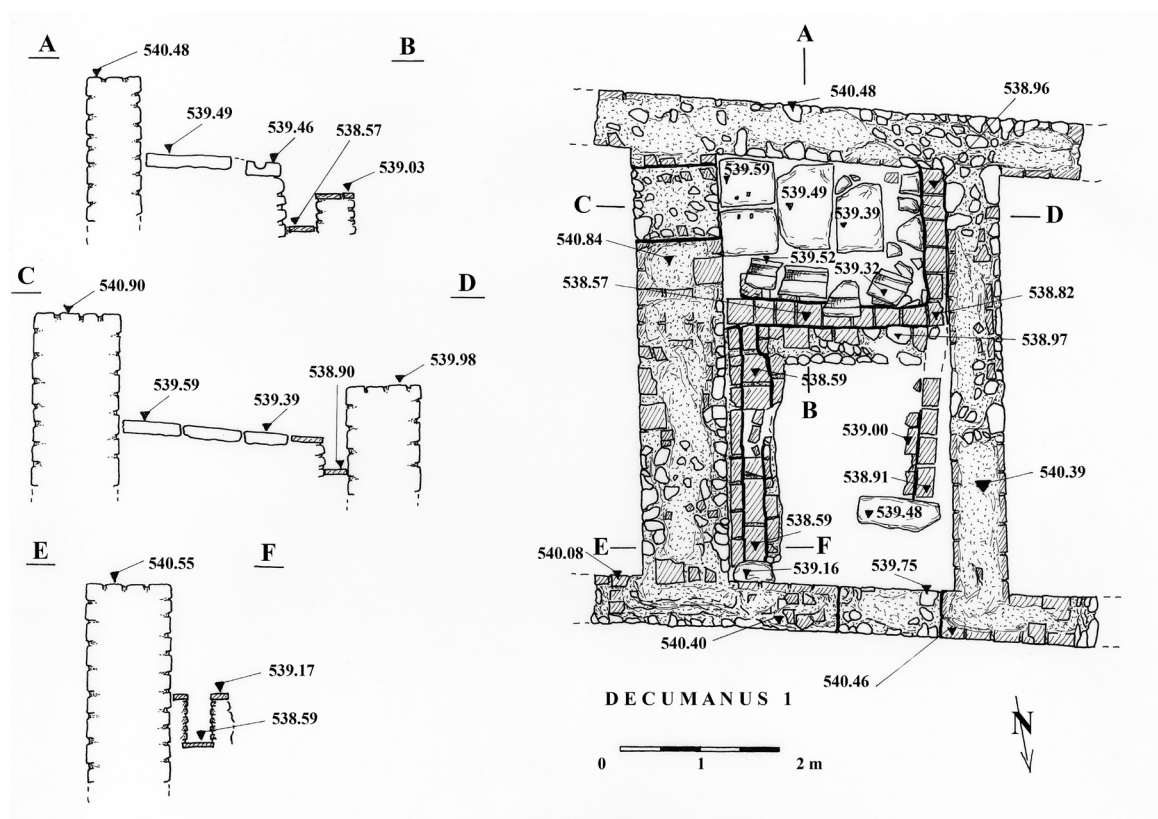
Обр. 5. Водопроводна тръба, вградена в западната стена на латрина 1 (снимка М. Иванов)

Fig. 5. Water pipe built in the western wall of latrina 1 (photo by M. Ivanov)

от латрина 6 е разкрит голям камък, в чиято горна повърхност е оформен Г-образен улей с ширина 8-10 см.

Хронология. Времето на изграждане и функциониране на латрина 1 може да се определи посредством няколко репера. Тоалетната е изградена по-късно от сграда A1, която по предварителни данни може да се постави в последната четвърт на IV в. Оформената в западната ѝ част по-късна латрина 6 се датира в VI в. на базата на откритата в канала ѝ монета и аналозиите с други подобни съоръжения (вж. по-долу). Прекратяването на функциите на латрина 1 и заместването ѝ с латрина 6 най-вероятно се намира във връзка с поредното повдигане на нивото на уличната настилка на главната улица (кардо максимус) и надзиждането на канала под нея (Иванов, Ноева 2016, 546), което въз основа на откритите монети може да се постави към края на V – началото на VI в. Откритият при проучването на латрина 1 монетен материал се отнася основно към първата половина - средата на V в. Според анализа на наличните данни, изграждането на латрина 1 може да се отнесе към края на IV – началото на V в., като използването на тоалетната може да се проследи до средата – третата-четвърт на V в.

Функциониране. Недобрата съхраненост на оригиналната субстанция на латрина 1 позволява само хипотетична възстановка на начина на функциониране на тоалетната. Основната идея е същата като при класическите римски тоалетни: архитектурно обособено пространство, покрай чиито стени са оформени седалки, под които е изграден канал, осигуряващ оттичането на нечистотиите към главната канализация на града. Тези основни елементи са налице и при латрина 1 от Сердика. Липсата на каквито и да е мраморни елементи от оформянето на седалките предполага тяхното изпълнение от нетраен материал – най-вероятно дърво.

Обр. 6. План и разреди на латрина 2 (заснемане М. Иванов)
Fig. 6. Plan and cross-sections of latrina 2 (drawings by M. Ivanov)

Обр. 7. Затушен вход в източната стена на латрина 2 (снимка М. Иванов)
Fig. 7. Walled-up entrance in the eastern wall of latrina 2 (photo by M. Ivanov)

Друг съществен елемент от интериора на латрината е характерният улей, по който тече чиста вода, използвана директно за измиване на ръцете или за напояване с вода на пръчки с гъба, за които се предполага, че са използвани за почистване след ходене по голяма нужда (срв. Wilson 2011, 102-104). За наличието на подобен улей при латрина 1 говорят два важни елемента. Първият от тях е споменатият по-горе камък с оформен Г-образен улей в него, а вторият – вградената в западната стена водопроводна тръба (обр. 5). Улеят и тръбата са на една и съща кота и са разположени в една надлъжна ос с посока изток-запад. Тези особености предполагат, че двата елемента са свързани и най-вероятно представляват единствените съхранени части от системата, снабдяваща латрината с чиста вода за измиване. Местоположението на каменния блок с улея позволява да се допусне наличието и на други подобни каменни елементи, разположени непосредствено на юг и югозапад от отходния канал на латрината. Функцията на вградената тръба в западната стена е да осигури достъп на чистата вода през стената до вътрешността на латрината. Денивелацията на терена в този участък е от запад към изток и от юг към север. Най-вероятно улеят е захранван с течаща вода посредством някой от водопроводите, прокарани под декуманус 3. Не е изключена и една втора възможност: описаният улей в камъка да представлява легло за оловна тръба, която е била свързана с тази в стената като по този начин е доставяна вода до вътрешността на латрината. Подобно легло за тръба е документирано при една от тоалетните, проучени във вилата на Хадриан при Тиволи (Jansen, Merletto 2011, 75, Fig. 6.8). В този случай е възможно в интериора на тоалетната улеят да не е бил оформен в каменни плочи/ -блокове, а да е бил изграден в самия под. За съжаление състоянието на подовото ниво във вътрешността на латрина 1 не дава достатъчно сигурна информация в тази насока.

Необичайната форма на латрина 1 и степента ѝ на запазеност повдигат доста въпроси, чието решение на този етап е възможно само като хипотеза. При археологическото проучване на тоалетната не бяха открити входи в латрината. Причината за това е лошото съхранение на стените във височина. Логиката на архитектурната форма предполага входът да е бил разположен по средата на западната стена. Ако приемем, че това е така, тогава продължението в западна посока на северната дъговидна стена и каналът покрай нея остават неизяснени. Възможно е да се предположи, че този участък е бил малко или повече отворен на запад. Не е изключено тук да е имало дървена конструкция, която да е скривала изцяло или частично тази област. При подобна реконструкция на латрина 1 остава неясна причината за подобно разделяне на пространството. Едно от възможните обяснения е западната, по-открита част да е била предназначена само за ползване като писоар. Подобно решение би облекчило натовареността на вътрешното скрито пространство, чийто капацитет не е голям.

Latrina 2. Местоположение. Тоалетната е проучена през 2012 г. в централната южна част на сграда А5 (обр. 1). Разположена е в помещение с почти правоъгълна форма, намиращо се на юг от вътрешния двор на сградата и непосредствено на запад от южния главен вход.

Описание. Латрина 2 (обр. 6) е с вътрешни размери 5,30 м (С-Ю)×2,80 м (И-З). Дебелината на стените е следната: северна стена – 0,60 м, западна – 0,65 м, южна – 0,70 м и източна – 1,10 м. Към помещението има два входа: в южния край на източната стена и в западния край на северната стена. По-късно източният вход е зазидан, което вероятно може да се свърже с промяна на функцията на помещението (обр. 7).

Във вътрешността на латрина 2 е разкрита система от канали, разположени

Обр. 8. Изглед от север на латрина 2
(снимка М. Иванов)
Fig. 8. View from the north of latrina 2
(photo by M. Ivanov)

Обр. 9. Изглед от юг на латрина 2 със
съвременната канализационна тръба
(снимка М. Иванов)
Fig. 9. View from the south of latrina 2 with the
modern sewer pipe (photo by M. Ivanov)

покрай западната и източната стена, свързани посредством канал през централната част на помещението. Южната ѝ от вътрешното пространство е заета от площадка, настлана с правоъгълни каменни плочи с денивелация от изток към запад (обр. 8). Северният край на тази площадка е оформен с по-тесни каменни плочи, в които е оформен улей с ширина около 10-12 см. От запад и север площадката е фланкирана от споменатите канали, които се свързват с канала покрай източната стена. Денивелацията на каналите е от юг към север и от запад към изток. Каналът покрай източната стена е свързан с основния канал на сграда А5, който преминава през целия вътрешен двор и северните помещения за да се влее в главната канализация на града под декуманус 2. Всички канали са изградени от тухли, споени с розов хоросан със счукана тухла. Ширината на отвора е между 0,25 и 0,30 м. Страниците са оформени от половинки тухли или фрагменти от такива, допълнени на места с камъни. Каналът покрай източната стена е покрит с тухли от връзката с централния канал И-3 до северната стена на помещението. Централната част на помещението е частично разрушена от съвременна канализационна тръба с посока запад-изток, разположена непосредствено на север от централния античен канал с посока изток-запад (обр. 9).

Хронология. Времето на изграждане и периодът на функциониране на латрина 2 могат да се установят най-вече въз основа на откритите монети, както и някои наблюдения върху общата хронология на сградата и канализационната система. От

проучването на латрина 2 произхождат над 60 монети от периода IV–VI в. По-голямата част от тях са номинали от първата половина – средата на V в., открити в пласт с хоросанови деструкции, разположен между коти 538.90 и 539.20. Четири монети от същия период произхождат от каналите на латрината. Под този пласт са открити няколко монети от втората половина/ – третата четвърт на IV в. Над кота 539.20–539.30 са открити две монети от VI в. При проучванията на главния канал на сграда A5 под настилка на вътрешния двор също бяха открити монети от началото на VI в. Самата сграда A5 е изградена в този си вид през IV в., като в края на IV и около средата на V в. са регистрирани различни поправки и изменения.

Съгласно тези данни може да се предложи следната хронология на латрина 2: първоначалното ѝ изграждане може да се постави в последната четвърт на IV в., като част от промените в сграда A5. Около средата на V в. или скоро след това латрината е претърпяла разрушения и надземните ѝ части са били премахнати. Към края на V – началото на VI в. помещението е било преустроено с хоросанов под и различна функция. Вероятно с тези промени следва да се свърже затварянето на входа в източната стена и използването само на този в северната стена.

Функциониране. Вътрешното оформяне и функционирането на латрина 2 е подобно на известното за по-ранните тоалетни в градовете на империята. Особеното при разглежданата латрина е необичайното разпределение на вътрешното пространство, респективно разположението на седалките. Разкритите канали под подовото ниво предполагат изграждането на съответните надземни съоръжения за сядане над тях. Обикновено седалките на римските тоалетни са разположени покрай стените на тоалетната. При латрина 2 имаме два канала покрай източната и западната стена и един по средата на помещението. Тук веднага следва да се уточни, че източният канал е бил покрит с тухли, което показва, че над него не са били разположени седалки и неговата функция е била само да отвежда нечистотиите към главната канализация на сградата. Двете половини на западния канал са с денивелация към централния канал, който от своя страна осъществява връзката с източния канал. Сравнително дебелият зид (0,50 м), фланкиращ от север централния канал, както и каменните плочи с оформен улей, разположени успоредно на него южно от същия канал, показват, че въпросният зид е имал значително по-голяма височина и се е издигал над подовото ниво достатъчно, за да бъдат разположени седалки покрай него. Логично е да се допусне оформянето на седалки и покрай южната половина на западния зид. На това място не са открити каменни плочи с улей, но разрушеният участък (ширина ок. 0,50 м) между крайната западна плоча от настилка и стената на канала съответства съвсем точно на размерите на запазените плочи с улей покрай централния канал. Най-вероятно съществуващата тук плоча/плочи с улей от оформянето на подовата настилка са били премахнати и/или преизползвани другаде при по-късните преустройства на помещението.

По-неясен е въпросът със северната половина на западния канал. Липсата на отвор в северната стена, който да го свързва с пространството на север, показва, че, подобно на южната му част, тук става въпрос за начален участък от канализацията. Посочената денивелация от север към юг свидетелства, че отпадните води и нечистотии са се насочвали към централния канал, откъдето през източния канал са извеждани извън латрината. В този участък от помещението също не са запазени каменни плочи с улей. Единствено в югозападния край е разкрита на място една каменна плоча, която като ниво съответства на плочите в южния участък. Тази плоча не покрива

Обр. 11. Изглед на латрина 3 (снимка М. Иванов)

Fig. 11. View of latrina 3 (photo by M. Ivanov)

ционирането си като тоалетна вътрешното пространство е оформено с необичайно Т-образно разположение на седалките покрай западната стена и перпендикулярно на нея покрай междинна стена над централния канал. Тук възниква въпроса за целта на подобно разпределение на пространството. Единственото логично обяснение е желанието за обособяване на две самостоятелни пространства, предназначени за ползване съответно от мъже и жени. Това обяснява и двата входа, разположени в източната и северната стена на латрината. Достъпът на чиста вода за измиване вероятно е осъществяван чрез оловни или глинени водопроводни тръби, разположени при началото на улеите. За съжаление по-късните разрушения и преправки на стените не са съхранили следи от тези устройства.

Latrina 3. Местоположение. Тоалетната е разположена в централната южна част на сграда А2 в близост до главния вход от декуманус максимус (обр. 1). Археологическото проучване е осъществено през 2010 г.

Описание. Латрина 3 представлява двойна латрина, свързана чрез общ отходен канал с главната канализация под декуманус максимус (обр. 10). Състои се от две отделни седалки, разположени по оста изток-запад, всяка от които се свързва с канал към общия канал с посока север-юг (обр. 11). Южната седалка е запазена в по-добро състояние и има размери 1,54×0,74 м. Градежът е от камъни и тухли на хоросанова спойка. Западната част е оформена с тухлена арка над канала (обр. 12). Описаният градеж всъщност представлява долната част на по-ранен контрафорс към южната стена на сграда А2. Към края на IV в. сградата е претърпяла значителни изменения,

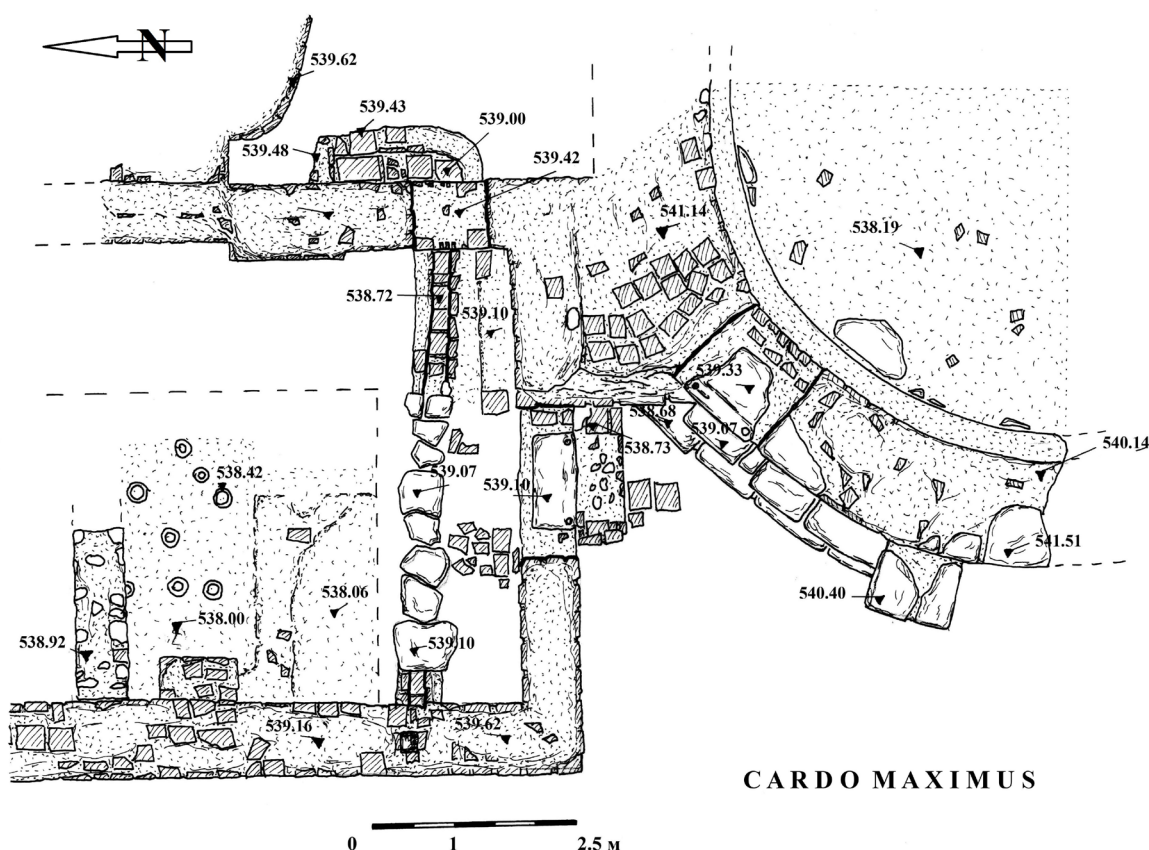

Обр. 12. Изглед от запад на латрина 3 (снимка М. Иванов)

Fig. 12. View from the west of latrina 3 (photo by M. Ivanov)

вследствие на които първоначалната южна стена е била разрушена до ходовото ниво, а самата сграда е разширена в южна посока към декуманус максимус (Иванов 2011а, 317). По-късно, при изграждането на латрина 3 на това място, долната част от контрафорса към стената е била използвана като част от подземната конструкция на латрината. Приблизително в централната му част е изсечена вдлъбнатина с неправилна окръглена форма. Същата е вдълбана до около 0,25-0,30 м и има диаметър около 0,35 м в горната си част. Запазената западна част от съоръжението, където е оформена и арката над канала, показва, че нивото на седалката е било най-малко на 0,45-0,50 м над запазената част от контрафорса. Във височина основата на южната седалка на латрината най-вероятно е била изградена от тухли с хоросанов разтвор, като самата седалка най-вероятно е била от дърво. Каналът, отвеждащ нечистотиите е с дължина около 1,30 м от вдлъбнатината до събирателния канал на двете седалки и ширина 0,20-0,23 м. Дъното му е оформено от тухли на розов хоросан, а стените са от фрагменти тухли и камъни. Денивелацията е около 0,45-0,50 м от изток към запад.

Северната седалка на латрина 3 е запазена в по-лошо състояние. По-голямата част от основата на седалката липсва. Запазена е само част от канала и една каменна плоча от покритието над него, маркираща синхронното ходово ниво. Размерите на канала са: запазена дължина – 1,10 м и ширина 0,30-0,35 м. Вероятно седалката е била оформена с градеж от камъни и фрагменти тухли, паралели за което могат да се открият в синхронните латрини 4 и 5 (вж. по-долу). Денивелацията е около 0,40 м от изток към запад, което е много близо до параметрите на канала под южната седалка.

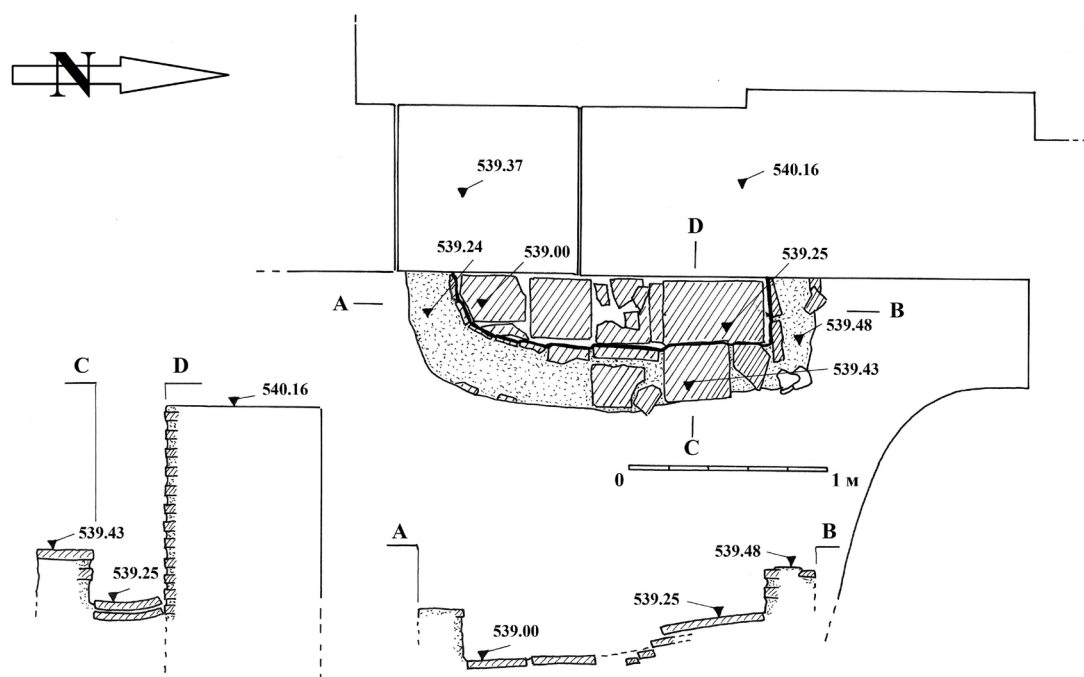
Обр. 13. План на латрина 4 (заснемане М. Иванов)

Fig. 14. Plan of latrina 4 (drawings by M. Ivanov)

Няма никакви археологически данни за наличието на оградна стена около латрина 3. Логично е да се допусне, че е съществувало някакъв вид отграничаване на тоалетната от околното пространство. Най-вероятно около седалките е имало дървена конструкция, която да осигурява известна скритост за хората.

Хронология. Подобно на разгледаните вече латрини, хронологията на латрина 3 се определя от откритите находки и общия архитектурен контекст на тоалетната. Отбелязаната каменна плоча при северната седалка на тоалетната маркира синхронното подово ниво. В останалите помещения на сграда А2 подобни нива съответстват на използването на сградата в VI в. В канала на латрина 3 също са открити 2 монети от VI в. Общият “архитектурен” изглед на тоалетната е доста близък с другите проучени тоалетни, които също могат да се датират в границите на същия век. Следователно комплексните данни позволяват изграждането на латрина 3 да се постави към края на V – началото на VI в., като нейното функциониране е в границите на същото столетие, без възможност за по-детайлно прецизиране.

Функциониране. За разлика от разгледаните по-горе латрини 1 и 2, латрина 3 показва значително по-опростено устройство. Тук всяка от двете седалки е свързана със собствен канал. Липсват всякакви данни за осигурено подаване на чиста вода около седалките или към каналите. Тази констатация предполага, че такова не е имало. Най-вероятно почистването на тоалетната след ползване се е извършвало с помощта на кофа или друг съд, напълнен с вода, донесена от другаде. Възможно е подобен съд с вода да е оставян при тоалетната с цел измиване на ръцете след ползване. Предвид

Обр. 14. План и разреди на седалката на латрина 4 (заснемане М. Иванов)

Fig. 14. Plan and cross-sections of the seat of latrina 4 (drawings by M. Ivanov)

Обр. 15. Изглед от североизток на латрина 4 (снимка М. Иванов)

Fig. 15. View from the northeast of latrina 4 (photo by M. Ivanov)

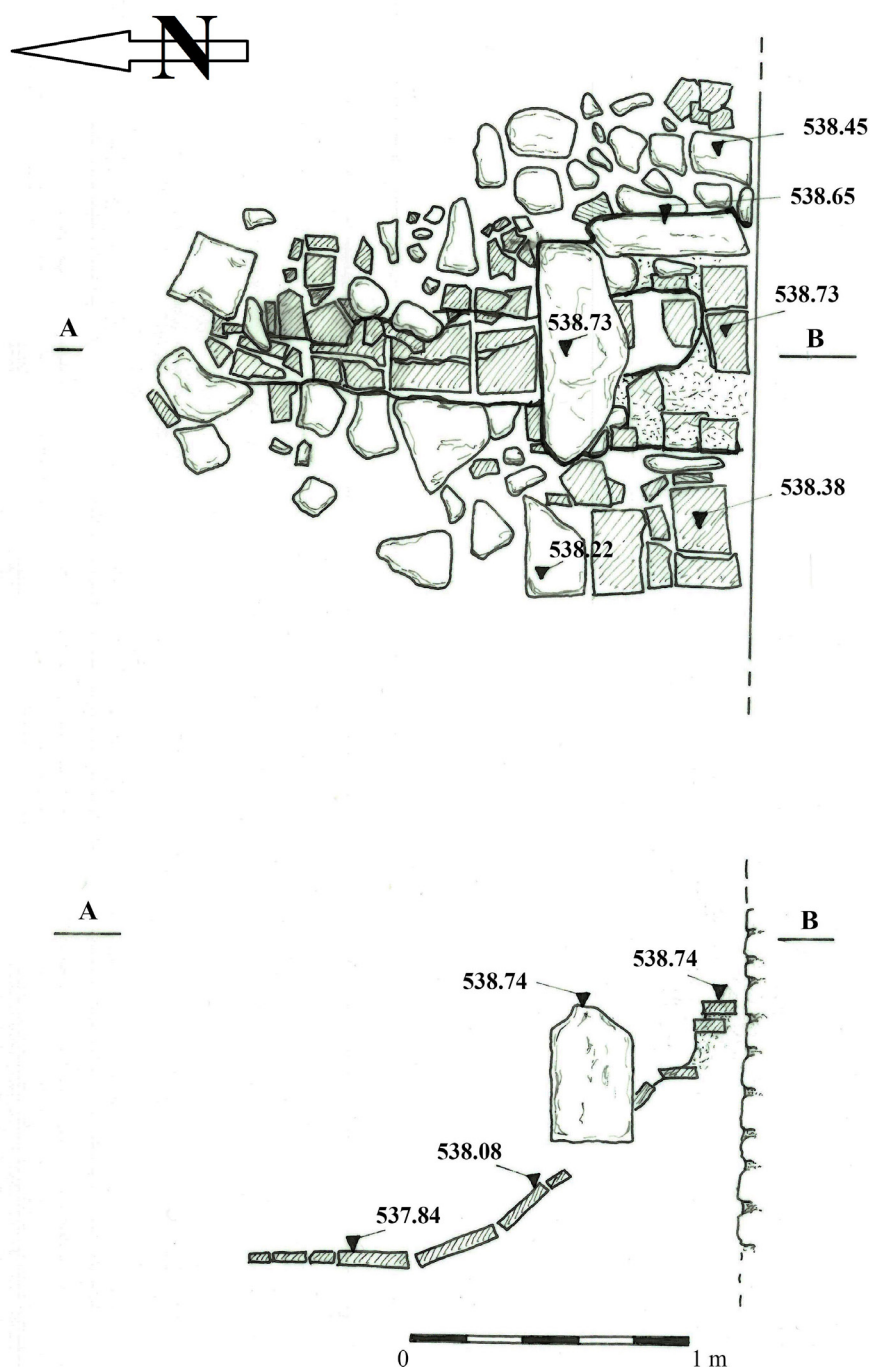
Обр. 16. Седалката на латрина 4 и каналът под входа на помещението (снимка М. Иванов)

Fig. 16. The seat of latrina 4 and the sewer under the entrance of the room (photo by M. Ivanov)

липсата на сигурни археологически свидетелства за тези дейности, разсъжденията върху начина на ползване на латрина 3 остават хипотетични.

Latrina 4. Местоположение. Следващата тоалетна се намира в източната част на голям късноантичен термален комплекс (обр. 1), от който са разкрити един полукръгъл басейн и две помещения с хипокаустна инсталация (вж. Иванов, Ноева 2016, 548). Разположена е в тясното пространство северно от басейна и източно от помещението с хипокауст. Проучена е на два етапа през 2012 г. и 2015 г., като нейната датировка показва, че е изградена по-късно, когато сградата не функционира вече като терми.

Описание. Латрина 4 е доста сходна на предходната латрина 3. Представлява единична тоалетна, свързана с канал към градската канализация под главната улица - кардо максимус (обр. 13). Състои се от седалкова част (обр. 14) и дълъг канал, който върви на юг покрай стената на помещението, след което преминава под оформения в югоизточната му част вход и оттам следва западна посока до вливането си в главната канализация (обр. 15). Преминаването на канала на латрина 4 през западната стена на сградата и под входа в помещението с хипокауст е осъществено посредством тухлени арки (обр. 16). Градежът на латрината е изцяло от цели и фрагменти тухли на розов хоросан. Дъното на канала под седалковата част е оформено от цели и фрагменти керемиди (*imbrices*), поставени една върху друга в два до три реда. В останалата част от канала дъното е от тухли с идентична спойка. Суперструкцията на латрината в участъка на седалката не е запазена, поради което реконструкцията се основава на паралели с останалите подобни съоръжения. Размерите на надземната конструкция, носеща седалката, са приблизително следните: дължина 1/1,10 м и ширина 0,60/0,65 м. Дължината на съоръжението е изчислена въз основа на наличното пространство

Обр. 17. План и разрез на латрина 5 (заснемане М. Иванов)
 Fig. 17. Plan and cross-section of latrina 5 (drawings by M. Ivanov)

до северната страница на входа, което съвпада с оформеното от керемиди дъно на канала под седалковата част. Градежът в суперструкция вероятно е бил също от тухли на хоросанова спойка, като самата седалка е по-вероятно да е била изработена от дърво. Общата дължина на латрината (седалка и канал) до преминаването ѝ под прага на входа е около 2,0 м. Каналът И-3 от входа до преминаването му през западната външна стена на сградата е с дължина 6,40 м и ширина 0,60 м. Ширината на отвора на канала е около 0,20 м. Градежът е от фрагменти тухли на хоросанова спойка, а дъното е настлано с цели тухли. Денивелацията при седалковата част е около 0,30 м от север

към юг, след което наклонът става по-плавен и сменя посоката от изток към запад. Каналът е покрит с големи каменни плочи с неправилна форма, някои от които са запазени на място. Тези плочи са част от подовото оформяне на помещението в периода след прекратяване на банските функции на сградата. Покритието на канала, непосредствено на юг от седалковата част, е било от тухли.

Хронология. Изграждането и функционирането на латрина 4 се определя от хронологията на сградата и откритите при проучването монети. Като цяло термалният комплекс е бил изграден към последната четвърт на IV в. Съвсем скоро след средата на V в. се регистрират масивни разрушения в помещенията с хипокауст, датирани с монети. През втората половина или към края на века сградата е възстановена с различни промени. Разрушената хипокаустна инсталация и оформеният вход във външната стена на басейна показват, че банската функция на комплекса е изоставена. По същото време са оформени входове от юг и изток в помещението с хипокауст. Изграждането на латрина 4 следва да се свърже с тази нова строителна активност към края на V – началото на VI в. Откритите монети от VI в. в канала и синхронните пластове показват нейното функциониране в този период. Крайната дата на използване на съоръжението не може да се фиксира със сигурност, но не е по-късна от края на VI в., когато силно земетресение причинява огромни разрушения в Сердика (вж. Иванов 2011a, 318).

Функциониране. Описаните конструктивни особености на латрина 4 показват опростено устройство, сходно с това на латрина 3. И тук отходният канал обслужва единична седалка. Отново липсва инсталация за чиста вода, която да бъде използвана за измиване на латрината или за почистване на ръцете след нейното използване. Логично е и тук да се приеме направеното по-горе предположение за използването на съдове с чиста вода (дървени или метални кофи, керамични съдове) за почистване на съоръжението и хигиенизация на ползващите го. Подобно на археологическата ситуация при латрина 3, не се откриват следи от ограждащи стени. За разлика от предходната латрина, обаче, разположението на латрина 4 в пространствената структура на сградата позволява да се допусне липсата на такива допълнителни стени. Тук може да се приеме, че ограниченото пространство с неправилна форма, в което е разположена тоалетната, е било предназначено изцяло и само за нейното ползване.

Latrina 5. Местоположение. Тоалетната е разположена върху южната част на декуманус 2, долепена до северната стена на сграда А5 (обр. 1). Археологическото проучване е осъществено през 2011 и 2015 г.

Описание. Латрина 5 представлява опростен вариант на латрина 3 и 4. Състои се от единична седалка и прав канал, свързващ латрината с канализацията под улицата (обр. 17). От седалката е запазена само част от структурата на основата, изградена от два големи камъка, фрагменти тухли и речни камъни, споени със слаб хоросанов разтвор. В план седалката има квадратна форма и размери 0,80×0,80 м (обр. 18). Суперструкцията е запазена във височина до около 0,50 м. Самата седалка липсва, но по аналогия с вече разгледаните латрини може да се приеме, че тя също е била от дърво. Каналът е с разкрита дължина от 1,30 м и ширина около 0,60 м. Страниците му са изградени от фрагменти строителна керамика и камъни на глинена спойка, докато дъното е настлано с тухли. Ширината на отвора на канала е около 0,20 м. Денивелацията на дъното на канала от отвора под седалката до включването в главния канал под улицата е около 0,65-0,70 м от юг към север. Около основата на седалката е разкрита грубо оформена площадка от камъни и фрагменти тухли и керемиди с размери при-

Обр. 18. Изглед от северозапад на латрина 5 (снимка М. Иванов)

Fig. 18. View from the northwest of latrina 5 (photo by M. Ivanov)

Обр. 19. Изглед на латрина 6 (снимка М. Иванов)

Fig. 19. View of latrina 6 (photo by M. Ivanov)

близително 1,50 (И-З)×1,0 (С-Ю) м. Тази структура вероятно маркира синхронното подово ниво в съоръжението. Логично е да се допусне, че около описаната площадка са съществували дървени стени, отделящи латрина 5 от околното улично пространство.

Хронология. За разлика от описаните латрини, при латрина 5 не са открити датиращи археологически материали. Нейната хронология се основава на корелацията със съседната сграда и улицата – декуманус 2. Подобно на другите улични трасета, настилка на декуманус 2 се свързва с последната фаза от функциониране на уличната система, която се датира към края на V – началото на VI в. Следователно латрината, която е върху уличното трасе, не може да се отнесе по-рано от началото на VI в. Сграда А5, до чиято северна фасада е долепена тоалетната, е изградена в IV в., като към края на века, около средата на V в. и към началото на VI в. е преустройвана неколнократно. Интересуващата ни северна стена на сградата е синхронна на западната и южната стена, които от своя страна са свързани с подово ниво от розов хоросан, разкрито в голямата зала, разположена в югозападния ъгъл на сградата. Това ниво се датира с монети в началото на VI в. Следователно, стените би следвало да се отнесат към същото време. Латрината, която е изградена след издигането на стените на сграда А5, трябва да се датира след началото на VI в. Периодът на функциониране на тоалетната може да се постави в границите на същия век. Към края на VI в. силно земетресение причинява големи разрушения в Сердика, както беше споменато по-горе (вж. Иванов 2011а, 318). С това събитие трябва да се свърже и разрушаването на латрина 5.

Функциониране. Описаното просто устройство на латрина 5 показва идентични характеристики като латрини 3 и 4. Тоалетната е била предназначена за един човек с тази разлика, че е разположена извън сграда, в публичното пространство. Липсата на водопроводни тръби за снабдяване с чиста вода, предполага и тук използването на дървени, метални или керамични съдове, с чиято помощ е била изчиствана латрината след употреба. Непосредствено на изток от нея, също до северната стена на сграда А5, върху уличната настилка е открито каменно корито с отвор за изтичане, което най-вероятно е принадлежало към улична чешма, съоръжена на това място. Датировката на тази предполагаема чешма е най-общо синхронна на латрина 5 – т.е. в VI в. Не е изключено едното от двете съоръжения да е изградено във връзка с другото или двете да са били замислени заедно. Няма сигурни археологически доказателства в подкрепа на тези разсъждения, но потенциалната връзка между латрина 5 и чешмата на изток от нея не бива да се игнорира.

Latrina 6. Местоположение. Тоалетната е изградена върху декуманус 3, в западната част на латрина 1 (обр. 1, обр. 3), след прекратяване на нейното ползване. Долепена е непосредствено до западното лице на западната стена на латрина 1. Прочувена е през 2012 г.

Описание. Латрина 6 е запазена изцяло в субструкция и има сходно устройство с разгледаните латрини 4 и 5. Представлява единична седалка, свързана с Г-образен канал към главния канал под декуманус 3 (вж. обр. 2). Подобно на разгледаните по-горе тоалетни, градежът на канала и основата на седалката е от фрагменти тухли, споени с розов хоросан (обр. 19). Размери на седалката: 0,50×0,40/45 м. Дължината на канала до включването му в уличната канализация е около 1,50 м, а ширината – около 0,35-0,40 м, при размер на отвора – 0,15-0,20 м. Дъното на канала е настлано с тухли. Денивелацията е от юг към север. От север е преизползвана западната част на северната стена на латрина 1, която е пресечена на запад от оформения канал на латрина

6. Непосредствено на юг от основата на седалката се намира голям камък с оформен в него Г-образен улей, разгледан при латрина 1. Не е напълно изключено този улей да е доставял вода за почистване след използване на тоалетната, която се е оттичала в канала на самата латрина. Разположението на улея спрямо седалката позволява разсъждение в тази насока. Все пак аналозиите с останалите синхронни тоалетни от града, където липсват водопроводни инсталации за измиване, дават по-скоро превес на реконструкцията, предложена при анализа на латрина 1.

Хронология. Датировката на латрина 6 е в зависимост от хронологията на латрина 1, разгледана по-горе, и от откритите находки при проучването. Откритите в канала на тоалетната монети от VI в., както и представените аргументи при латрина 1, дават възможна дата за съоръжаването на латрина 6 около началото на VI в. Подобно на останалите тоалетни от периода, разглежданата латрина вероятно е функционирала до към края на века, когато е била разрушена от земетресение заедно с останалите сгради и съоръжения в Сердика.

Функциониране. Възможностите за възстановка на начина на използване на латрина 6 са идентични на посочените при латрини 3-5. Простото устройство и ограниченото пространство показват, че става дума за единична латрина, обособена върху една от античните улици – декуманус 3. Вариантите за измиване на латрината и хигиенизиране след използването ѝ се свеждат до използването на съдове с вода – кофи, керамични съдове. Регистрираният камък с улей от юг дава възможност и за друга реконструкция с използването на течаща вода. Предвид анализа на другите сходни латрини 3, 4 и 5, както и общата тенденция през VI в. за изчезване и редуциране на обществените сгради и съоръжения, използващи вода, по-вероятно е да се приеме, че при латрина 6 също не е използвана течаща вода, а описаният камък с улей принадлежи към водопреносната система на по-ранната латрина 1.

Типология

Създаването на общоприета типология за римските латрини все още е в процес на разработване и допълване. В научната литература са предложени няколко различни системи, които частично се припокриват, но демонстрират и съществени различия (Neudecker 1994, 154-155; Merletto 2000, 301-302; Gülbay 2006, 461-464). Тяхното приложение е ограничено при анализа на латрините от Сердика поради две основни причини: 1 – създадените типологии покриват публични тоалетни с по-голям капацитет и 2 – основават се главно на латрини от периода I - IV в.

Латрина 1 може да се отнесе към тип 3 (полукръгли латрини) по А. Merletto и тип латрини-екседри по О. Gülbay (Merletto 2000, 301; Gülbay 2006, 464). Тоалетната от Сердика показва и различия от дефинираните типове, което може да се отдаде, както на по-късната дата, така и на икономическите различия в провинциите на империята. Все пак смятам, че латрина 1 може да се разглежда като едно по-късно и провинциално развитие на посочените римски типове.

Латрина 2 съответства на тип 2 (квадратни и правоъгълни латрини) по А. Merletto (Merletto 2000, 301). Особеното разделение на вътрешното пространство при Сердкийската тоалетна я различава в значителна степен от класическите римски представители. Причинните за тези особености най-вероятно са същите, посочени при латрина 1 – по-късната дата и особеностите на провинциалната култура.

Латрини 3-6 представляват малки частни или обществени тоалетни, към които

са неприложими критериите, използвани при посочените типологии. За тези 4 хигиенни съоръжения от VI в. може да се предложи отделна типологична система, отразяваща формалните им особености и пространствени характеристики. Разглежданите тоалетни от Сердика нямат ясно изразена форма, определена от архитектурен замисъл, и представляват крайно опростени хигиенни съоръжения. Подобни единични, частни латрини от периода I – III в. са известни от Херкулан, Помпей, Ефес и други места (Jansen, Merletto 2011, 75, Fig. 6.9; Koloski-Ostrow 2011, 54; Taşkıran et al. 2011, 129, Fig. 10). Поради тази причина техните формални характеристики са изключително близки, като различията се свеждат основно до формата и дължината на каналната инфраструктура. Последният параметър зависи от отдалечеността на латрината спрямо главната градска канализация, което не може да се приеме за определящ белег. Единственият формален критерий за разграничаване е формата на канала, тъй като тя се определя от вписването на латрината в структурата на отделните сгради или на града като цяло. На тази основа могат да се дефинират два типа латрини: тип I – латрина с прав канал и тип II – латрина с Г-образен канал. Към тип I принадлежи само латрина 5, докато латрини 3, 4 и 6 могат да се отнесат към тип II. Последният тип може да се доразвие в два подтипа: II.1 – единична латрина (латрини 4 и 6) и II.2 – двойна латрина (латрина 3).

На базата на ограничения засега материал дефинираните типове нямат хронологическо развитие, тъй като всички разгледани тоалетни се отнасят към VI в. Формалните им особености произтичат от разположението им в градското и жилищно пространство. Единствената латрина от тип I е разположена директно върху една от улиците, долепена до фасадната стена на сграда А5. Тази свободна позиция рефлектира върху оформянето на отходния канал по най-кратката дистанция до градската канализация. Липсата на повече разкрити подобни латрини към момента не позволява дефинирането на определени зависимости при избора на локация. В случая може да се допусне, че разположената в близост чешма е основният фактор за подобен избор.

Трите останали латрини от тип II са с по-сложно канално устройство. Причината за това е изграждането им основно във вътрешността на сгради или към съществуващи постройки (при латрина 6). При съоръжаването на тези хигиенни съоръжения задължително са използвани една или две от съществуващите стени на дадено помещение или архитектурно пространство. Формата на канала се налага от необходимостта за прокарването му под праговете на входните отвори или по най-краткия възможен път покрай използваните стени.

Предложената по-горе типология има предварителен характер, тъй като се основава на ограничен брой латрини. Тя е отворена към допълване и доразработване след публикуването на нови съоръжения.

Разположение и капацитет на латрините в градската среда и жилищното пространство

По отношение локацията на разглежданите тоалетни могат да се различат два основни варианта – в публичното пространство (латрина 1, 5 и 6) и в частни или обществени сгради (латрина 2, 3 и 4).

Независимо от по-късната датировка на сердикийските паметници, латрините от първия вариант спазват римската традиция при избора на място за публична то-

алетна. Установено е, че обществените латрини в Римската империя са разполагани като цяло в близост до най-важните в градоустройствено отношение места и сгради (форум, терми, театри/ амфитеатри), както и покрай главните улични артерии (Taşkıran et al. 2011, 124; Van Vaerenbergh 2011, 78). В случая една от най-големите тоалетни – латрина 1 е изградена на кръстовището на декуманус 3 с главната улица кардо максимус (обр. 1). През VI в. на същото място е съоръжена единичната латрина 6, което е и единственият към момента пример за топографска приемственост на подобни съоръжения в града. Латрина 5 се намира върху следващия декуманус в южна посока. Примерите от Сердика показват запазване, макар и в редуциран вид, на основни градоустройствени принципи по отношение на хигиенните съоръжения. Разгледаните три примера са недостатъчни за формулирането на сигурни изводи, но дават достатъчно основания за маркиране на тенденции.

Латрините от втория вариант на този етап не дават възможност за извеждане на принципни правила при избора на локация. Най-голямата латрина 2 заема цялото помещение западно от южния вход към сграда А5. Латрина 3 е съоръжена непосредствено на север от главния вход в сграда А2, докато латрина 4 заема малко, неправилно пространство във вътрешността на сграда А7, функционирала преди това като терми. Липсата на ясни обединяващи критерии при трите тоалетни не е необичайна, тъй като разположението на латрината в частна сграда зависи от редица фактори, които не се поддават на предварително дефиниране. Разположението на домашните тоалетни в рамките на жилището също така не е било подчинено на никакви законови изисквания (Scobie 1986, 409). При частните латрини от по-ранния период са проследени определени зависимости, свързани с тяхната локация, някои от които се откриват и при разглежданите паметници от Сердика. Обикновено за подобни места са избирани малки, тесни пространства в близост до стълбища и входи. Разположението на всички латрини съответства малко или повече на този принцип. Смисълът на подобно разположение е обусловен основно от желанието за избягване, доколкото е възможно, на лошата миризма и отделянето на хигиенните съоръжения възможно най-далеч от представителните жилищни части. Друга тенденция, регистрирана при избора на локация за латрините, е тяхното изграждане в съседство с баня и кухня, където използваната вода служи и за почистване на латрината (Hobson 2011, 123). При латрини 2 и 3 този принцип не може да се проследи, най-малко по отношение на баните, които и при двете сгради са разположени почти в противоположния край. Към момента няма достатъчно данни за идентифициране на кухненските помещения, поради което е невъзможно да се проследи връзката между тях и латрините.

Доколкото позволяват археологическите данни и ограничения към момента брой проучени латрини, може да се формулира следния извод: при избора на локация за латрините във вътрешността на проучените сгради се наблюдава спазване на някои от основните принципи от римския период, но като цяло при всяка сграда решението е индивидуално, свързано с нейните особености, както и с желанието и възможностите на собственика.

По отношение на капацитета на сердикийските тоалетни са възможни по-конкретни наблюдения. В изследванията върху римските латрини размерът на една седалка се изчислява между 0,57 и 0,60 м. (Jansen 2006, 96; Taşkıran et al. 2011, 125), което дава възможност за сравнително точно определяне на максималния капацитет на всяко съоръжение. При единичните латрини 4, 5 и 6 е очевидно използването им само от един човек, докато при латрина 3 – от двама. Размерите на по-големите латрини 1

и 2 позволяват изчисляване на максимален капацитет от около 10 човека за латрина 1 и приблизително 12 души за латрина 2. Тук следва да се уточни, че предвид несигурността в размера и оформянето на западната част на латрина 1, нейният капацитет може да е бил по-голям. Изчисленията за латрина 2 се основават на предложената по-горе хипотетична възстановка за вътрешното разпределение на тоалетната. При това разпределение на пространството латрината е разполагала с 4 седалки покрай централната стена, 3 – покрай западната стена в южната ѝ част и още 5 покрай същата стена в северната ѝ част.

Резултатите от тези изчисления показват, че разглежданите сердикийски латрини 1 и 2 могат да се причислят по-скоро към малките публични и частни тоалетни.

Хронологическо развитие

Времевият интервал, в който се разполагат латрините от Сердика, обхваща периода от последната четвърт на IV до към края на VI в. В рамките на тези около два века се наблюдава ясна тенденция в развитието на тоалетните. До средата – третата четвърт на V в. преобладава изграждането на по-сложни в архитектурно-инженерно отношение публични и частни латрини (1 и 2). Техните характеристики показват следване на по-старата римска традиция при оформянето на подобни хигиенни съоръжения. Съществен елемент в структурата им е свързването с градската водопроводна система, което е осигурявало постоянен приток на чиста вода за измиване. Въпреки сравнително скромния си капацитет в имперски мащаб, за параметрите на един град като Сердика разглежданите съоръжения са по-скоро със значителни размери, съобразени с нуждите на града. По отношение на вътрешния и външен дизайн латрини 1 и 2 показват един по-скоро практичен, отколкото луксозен интериор. При едно вътрешно сравнение между двете латрина 2 може да се приеме като по-представителното съоръжение.

Следващият период в развитието на латрините от Сердика обхваща времето от последната четвърт/ -края на V до към края на VI в. Всички тоалетни, датиращи от това време (латрини 3, 4, 5 и 6), показват рязка промяна в структурата, капацитета и техническите характеристики на паметниците. Наблюдава се пълно изчезване на по-сложните в инженерно отношение латрини, както и редуциране на техния капацитет до използването им от един или двама души. Напълно липсва достъпът до течаща вода за измиване за сметка на употребата на метални, дървени или керамични съдове. Самите тоалетни са изградени небрежно с преизползване на различни строителни материали. При повечето от тях отделянето на интериора от околното пространство се осъществява посредством дървени стени или прегради. Като цяло качествените показатели са заменени от количествени. Наблюдава се ясна тенденция за съоръжаването на по-голям брой опростени тоалетни, разположени в частни (2 латрини) и публични пространства (2 латрини). Тази промяна в хигиенните съоръжения се дължи на много фактори: от една страна – политическата и икономическа обстановка във втората половина на V в., причинена от външните заплахи и вътрешната нестабилност на империята, от друга страна – разрушенията в града и околностите към средата на века, причинени от варварските нашествия и вероятно от природни катаклизми. В контекста на подобна икономическа стагнация поддръжката на публичните латрини постепенно е занемарена и най-накрая изоставена. Разбира се, този процес е свързан с цялостната поддръжка на водопроводната и канализационна система на

града. Археологическите проучвания на подземната инженерна инфраструктура не показват прекъсване на нейното функциониране, но регистрираните променни и поправки на главните канали, както и прокарването на нови водопроводи към края на V – началото на VI в., показват нуждата от рехабилитация на системите вследствие на амортизацията и вероятно занемарената поддръжка в предходните десетилетия. Към тези фактори трябва да се добавят и социо-културните промени в късноантично-то общество, част от които ще бъдат разгледани по-долу.

Социо-културният аспект на римските тоалетни е обект на немалко изследвания (Jansen 2011). Основната дискусия е концентрирана върху ползването на обществените латрини едновременно от много хора, включително и от двата пола и свързаните с този факт неудобства, чувство на срам и липса на лично пространство. Като цяло се възприема мнението, че римското общество е било в много по-голяма степен нечувствително към липсата на лично пространство, отколкото съвременното общество, като най-яръкият пример в това отношение са римските бани (Scobie 1986, 429; Jansen 2015, 129). Съществуват достатъчно литературни свидетелства, документиращи ползването на публичните латрини едновременно от много хора, както и податки за възможно класово разделение, тоест ползването им предимно от римляни с висок статус (вж. Scobie, 1986, 430). Голяма част от тези въпроси са силно дискусийни, поради оскъдните писмени извори. Разглежданите латрини от Сердика, поради своите особености и хронология, биха могли да бъдат индикативни в едно друго отношение – проследяването на определени промени в използването на обществените тоалетни, свързани с промяната на обществените норми и морал през късната античност.

По-горе беше показано наличието на определен континуитет между по-ранните латрини от Сердика (IV-V в.) и техните римски предшественици. На базата на формално-технологичната близост може да се твърди и сходство в начините на ползване и в социо-културно отношение. Латрини 1 и 2 свидетелстват за използването им от повече хора едновременно и могат да се приемат като продължител на по-ранните хигиенни навици. Същевременно при тях може да се предположи и запазване в някаква степен на функцията им като места за споделяне и комуникация, подобно на общите помещения в термите. Съществуват, обаче и съществени различия, които са най-добре изразени при латрина 2. Наличието на разделяща вътрешна стена, както и на два отделни входа, предполага по-високо ниво на интимност за ползващите я. Логичното разделяне е по полов признак на мъжко и женско помещение, но е възможно и функционално разделение – на помещение, използвано само като писоар (северната част) и на помещение за ходене по голяма нужда. В тази връзка беше направено и допускане за функционалното различие на западната и източната част на латрина 1. Разбира се, разглежданите две тоалетни са крайно недостатъчни за формулиране на сигурни изводи само на базата на археологическите останки. Все пак наличните данни не бива да се игнорират. Много вероятно е двете латрини да индикират въвеждането на ново пространствено разпределение при хигиенните съоръжения, наложено от новите морални и обществени норми. В течение на IV в. се извършват дълбоки промени в политико-икономическия и социалния живот на империята. Един от основните фактори е възприемането и постепенното налагане на Християнството като водеща религия, определяща до голяма степен морала и духовния светоглед на обществото. Процесът на християнизация се извършва в течение на почти целия IV в. За Сердика времето около последната четвърт на IV – началото на V в. показва пълната доминация на християнската религия. Именно в този период се датира и изграждането на

латрини 1 и 2, чиито по-необичайни планови решения могат да се разглеждат и като резултат от новите норми на обществен морал, при които не се толерира едновременното ползване на подобни публични съоръжения от двата пола.

Следващата хронологическа група тоалетни – индивидуалните латрини 3, 4, 5 и 6 се датират изцяло в VI в. и могат да се разглеждат като следващ етап от развитието на моралната концепция за публична латрина. Само две от тях са разположени в публичното пространство, но те са достатъчно показателни в това отношение. Макар и опростени в техническо отношение, тези латрини осигуряват достатъчно лично пространство и комфорт на ползващия ги съобразно обществените норми.

Безспорно публикуването на нови паметници и натрупването на информация ще даде възможност за по-подробен анализ на хронологическите промени в римските и късноантични хигиенни съоръжения, както и на тяхната социо-културна значимост и връзка с обществените и морални норми. Разгледаните 6 латрини от Сердика позволяват маркирането на различни хронологически, функционални и културни промени, които ще получат своето потвърждение или отхвърляне в бъдещите изследвания по темата.

Цитирана литература:

- Иванов, М. 2011а. Обект „Метростанция 8-II“, гр. София, античен период. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София: НАИМ-БАН, 316-319.
- Иванов, М. 2011б. Резултати от археологическите проучвания във връзка с изграждането на метростанция 8-II, София. *Паметници, реставрация, музеи* (май-август), 3-11.
- Иванов, М. 2012. Археологическо проучване през 2011 г. на обект „Метростанция 8-II“, гр. София, централен сектор. Античен период. *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София: НАИМ-БАН, 315-317.
- Иванов, М. 2013. Археологическо проучване на обект „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“, гр. София. *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* София: НАИМ-БАН, 290-292.
- Иванов, М., Ноева, В. 2016. Археологическо наблюдение и спасително проучване при реализацията на проект „Античен културно-комуникационен комплекс Сердика“. *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София: НАИМ-БАН, 546-549.
- Кесякова, Е. 2016. Археологически разкопки на обект „Форум - запад“ през 2015 г. *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София: НАИМ-БАН, 588-590.
- Мирчев, М. 1969. Римские термы в Варне. *Actes du premier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, 2. Sofia: Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, 455-477.
- Сарновски, Т., Биернацки, А., Владкова, П., Йорданов, Е., Лемке, М., Томас, А. 2014. *Нове (Novae)*. Археологически пътеводител по римския легионен лагер и ранновизантийски град на Долния Дунав (България). София-Варшава: Институт по археология, Варшавски университет.
- Dyczek, P., Kolendo, J., Sarnowski, T. 2008. *Novae*. In Иванов, Р. (ред.). *Римски и ранновизантийски селища в България*. София: Иврай, 24-53.

- Gülbay, O. 2006. Western Anatolian Public Latrines. In Wiplinger, G. (ed.) *Cura Aquarum in Ephesus*. Proceedings of the Twelfth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, vol. 2. Ephesus/Selçuk, Turkey, Oktober 2-10, 2004 (BABESCH Supplement 12; Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 42). Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters, 461-466.
- Hobson, B. 2009. *Latrinae et Foricae: Toilets in the Roman World*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.
- Hobson, B. 2011. The Location of Latrinae in Roman Houses at Pompeii. In Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.) *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters, 123-126.
- Jansen, G. 2006. The Toilets of Ephesus. A Preliminary Report. In Wiplinger, G. (ed.) *Cura Aquarum in Ephesus*. Proceedings of the Twelfth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, vol. 1. Ephesus/Selçuk, Turkey, Oktober 2-10, 2004 (BABESCH Supplement 12; Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 42). Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters, 2006, 95-98.
- Jansen, G. 2011. Interpreting Images and Epigraphic Testimony. In Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.) *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters, 165-176.
- Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.) 2011. *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters.
- Jansen, G., Merletto, A. 2011. Water Use and Flushing Activities. In Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.) *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters, 73-76.
- Jansen, G. 2015. Roman Toilets of the City of Minturnae. A Preliminary Report. In Rita Bellini, G., von Hesberg, H. (eds.) *Minturnae, Nuovi contributi alla conoscenza della forma urbis*. Roma: Edizioni Quasar, 129-138.
- Koloski-Ostrow, A. O. 2011. Design and Architecture. In Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.) *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters, 51-55.
- Koloski-Ostrow, A. O. 2015. *The Archaeology of Sanitation in Roman Italy. Toilets, Sewers and Water Systems*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Merletto, A. 2000. Public Toilets in the Roman World: Peculiarities and Diffusion. In Jansen, G. (ed.) *Cura Aquarum in Sicilia*. Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region. Syracuse, May 16-22, 1998. Leiden: Peeters, 297-305.
- Neudecker, R. 1994. *Die Pracht der Latrine: zum Wandel der öffentlichen Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt*. München: Verlag Dr Friedrich Pfeil.
- Scobie, A. 1986. Slums, Sanitation and Morality in the Roman World. *Klio*, 68/2, 399-433.
- Taşkıran, M., Uzunel, Ö., Topaloğlu, A. 2011. Toilet Culture in Asia Minor. In Oniz, H., Aslan, E. (eds.) *SOMA 2009*. Proceedings of the XIII Symposium on Mediterranean Archaeology, Selcuk University of Konya, Turkey, 23-24 April 2009. (British Archaeological Reports International Series 2200). Oxford: Archaeopress, 123-129.
- Van Vaerenbergh, J. 2011. Flush Water for Toilets in and near the Baths. In Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.) *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters, 78-84.

Wilson, A. 2011. Toilets. In Jansen, G., Koloski-Ostrow, A. O., Moormann, E. (eds.). *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*. Leuven-Paris-Walpole, MA: Peeters, 99-105.

Late Antique *latrinae* from *Serdica*

Mario Ivanov

(summary)

The archaeological research on Roman and Late Antique *latrinae* in modern Bulgaria is almost absent. Evidence from only one toilet is published and few others are mentioned in different context. A large area of the Roman and the Late Antique city of *Serdica* was excavated in the last years in Sofia. Along with the discovered streets and buildings, six *latrinae* were investigated as well. They are presented here for the first time as a base for studying the sanitation in the Late Antiquity in a provincial city.

Latrina 1 has a semi-circular form and it is located at the crossroad of the main street - *cardo maximus* and the third *decumanus* to the north of *decumanus maximus* (fig. 1). The sewer is placed along the curved outer wall of the toilet (fig. 2-3). Above it there were seats, probably made of wood. A clay pipe built in the masonry of the western wall is preserved through which the water filled the stone gutter, now missing (fig. 4-5). All the feces were flushed in the main sewer under the *cardo maximus* through another drain placed in the middle of the curved wall. The outlook of the western part of the *latrina* 1 remains not quite certain because another smaller toilet was placed here later (see *latrina* 6). Only part of the wall and a large stone with a curved gutter has been preserved. The location and level of the gutter corresponds with the clay pipe mentioned above, thus suggesting that both were parts of the same system of water supply. The unusual design of the western part of the toilet was probably caused by its use as urinal. According to the archaeological data *latrina* 1 was built ca. the end of the 4th c. AD and functioned until the middle-third quarter of the 5th c. AD.

Latrina 2 is located in the south part of a large building A5 (fig. 1) close to the southern entrance. It has rectangular form with two entrances in the east (fig. 7) and north wall. Large stone plates with gutter immediately to the south of the central sewer were preserved in the south part of the toilet. Two other sewers run along the west and the east wall (fig. 6, 8, 9) but the east one has no seats above it because it was covered with bricks. The sewage system of *latrina* 2 shows unusual T-shape design of the inner space. The inner wall creates two independent rooms with different entrances, probably for separate use of men and women. The toilet was built in the last quarter of the 4th c. AD and was in use until the middle of the 5th c. AD.

Latrina 3 is placed in the south part of the house A2 (fig. 1) immediately next to the main entrance from *decumanus maximus*. The toilet has simple design with two seats connected by a common sewer with the main drain under the street (fig. 10-12). The seats were made most probably of wood. There were no traces of walls around the seats but it is possible that some kind of screen made of wood had existed. Each seat of the *latrina* 3 is for a single person. There were no water pipes or other facilities connected to the toilet which

means that the cleaning of the excreta involved metal or wooden bucket or a jar with water. The numismatic evidences dates *latrina* 3 in the 6th c. AD.

Latrina 4 is similar to the previous one. It is located in the west part of a former thermal complex close to one of the semi-circular pools (fig. 1, 13). It is a very simple, single-person toilet which seat was connected by L-shape sewer to the main drain under *cardo maximus* (fig. 14-16). The *latrina* was built in the small irregular chamber between a former pool and the rooms north and west of it. The described space was obviously chosen for a toilet because of its location and good privacy conditions. The use and cleaning of this simple facility is exactly the same as the previous *latrina* 3. According to the archaeological data the toilet was built ca. beginning of the 6th c. AD and was in use probably to the end of the same century.

Latrina 5 is located on the second *decumanus* north of *decumanus maximus* (fig. 1) immediately next to the north wall of the building A5. It consists of a single seat connected by sewer with the drain under the street (fig. 17-18). Square leveled space made of stones and bricks was formed around the seat. The structure was probably part of the inner design of the toilet surrounded by wooden walls or some kind of screen. The use, cleaning and date of the *latrina* 5 is like the previous two – *latrinae* 3 and 4.

Latrina 6 is another public single-person toilet located on the third *decumanus* north of the *decumanus maximus*, close to house A1 (fig. 1). It has the same simple design like toilets 3-5: single seat connected to the street channel by L-shaped sewer (fig. 19). The only difference is in using part of the inner space of the former *latrina* 1. Probably part of the walls of the older toilet were used to secure desirable privacy. The coins found in the sewer date *latrina* 1 in the 6th c. AD.

From the typological point of view *latrina* 1 should be placed among the semi-circular or exedra type according to A. Merletto and O. Gülbay. *Latrina* 2 corresponds to type 2 of A. Merletto's typology. All the other toilets have no exact associations because they represent very simple toilet facilities. On the basis of *Serdica*'s four examples (*latrinae* 3-6) I propose the definition of two types: type I - toilets with straight sewer (*latrina* 5) and type II - toilets with L-shaped sewer (*latrinae* 3, 4 and 6).

The location of toilets in the architectural plan of buildings or in urban space depends on many factors. The six discussed *latrinae* from *Serdica* as a whole follow the earlier Roman principles of building public toilets along the main streets and in spaces in the house close to the entrances for good ventilation. But there are also some differences caused by the later date and the provincial character of the monuments.

The toilets of *Serdica* have limited capacity. Most of them were designed for one or two persons. Only two *latrinae* are larger: *latrina* 1 probably has full capacity of 10 or more people using it at the same time, while the number of users of *latrina* 2 is up to 12. These calculations place the *Serdica*'s toilets among the small ones in the Roman Empire.

The chronological frame of the six *latrinae* is the Late Antiquity. Their internal development has two periods: 1) from the last quarter of the 4th c. AD until the middle/third quarter of the 5th c. AD and 2) from the end of the 5th-beginning of the 6th c. AD until the end of the 6th c. AD. The toilets from the first period are larger and technically complex while the later ones are very simple one-seat facilities.

Some changes of the socio-cultural function of the toilets can be traced in Late Antique society of *Serdica*. The two chronological periods mentioned above indicate also changes in cultural and moral norms. The earlier group of toilets as a whole reflects the Roman habits from 1st–3rd c. AD of common use of toilets. But there are some differences: the separation

of *latrina* 2 to male and female sections; *latrina* 1 has a dividing wall too which function is not exactly identified. This new feature in toilets' design could be a reflection of the new moral norms introduced by Christianity. The chronological period coincides with the time of transition from Paganism to the new religion. For *Serdica* this process lasted until the end of the 4th c. AD. The next group of 6th c. *latrinae* reveals an entirely new conception of full privacy in using public and house toilets. Certainly the process of simplification of *latrinae* is a result of economical factors too, but the moral aspect should be considered as well.